

УДК 316.356.2

Радчук В. М., Сімак А. А.

ЕПІСТЕМОЛОГІЯ СІМЕЙНОЇ СИСТЕМИ В РАМКАХ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ЗАСАД СИНЕРГЕТИЧНОЇ ТА НЕЛІНІЙНОЇ ДИНАМІКИ

У статті аналізується епістемологічний зсув сімейної системи в ракурсі терапевтичного дискурсу у напрямі від індивідуальної динаміки до системної, від гомеостазу до синергетики. Обґрунтовується практичне застосування системної перспективи щодо сімейної терапії.

Ключові слова: сімейна терапія, синергетика, епістемологічний зсув.

В статье анализируется эпистемологический сдвиг семейной системы в ракурсе терапевтического дискурса в направлении от индивидуальной динамики к системной, от гомеостаза к синергетики. Обосновывается практическое применение системной перспективы по отношению к семейной терапии.

Ключевые слова: семейная терапия, синергетика, эпистемологический сдвиг.

The article analyzes the epistemological shift in the family system in terms of therapeutic discourse from the individual dynamic to the system one, from homeostasis to synergy. Practical application of the system in respect perspective of family therapy is substantiated.

Keywords: students, political consciousness.

На сучасному етапі розвитку сімейної терапії її концептуальні рамки значно розширюються, оскільки піонери сімейної психотерапії, переходячи до практичної роботи з сім'ями, усвідомили необхідність концептуалізації нових даних, які в достатній кількості з'являлися в міру приєднання членів сім'ї до психотерапевтичного процесу, тоді як індивідуальні моделі поведінки навряд чи можна застосувати щодо сімейної динаміки. А фундаментом для нової моделі психотерапії, яка надавала особливого значення концепції сім'ї як системі, круговій каузальності і процесу, а не змісту, послуговували кібернетика та загальні теорії систем.

Отже, перший напрям епістемологічного зсуву відбувається в рамках переходу від індивідуальної динаміки до системної саме тоді, коли терапевт переходить на інший рівень концептуалізації і фокусується на сімейній системі замість того, щоб намагатися змінити індивідуальну поведінку кожного із членів сім'ї. Зазначимо, що коли терапевти переходять з рівня аналізу суб'єкта на рівень сімейної системи, вони розглядають сім'ю не просто як набір окремих суб'єктів, а як ціле, яке більше, ніж сума його частин. Тому системні терапевти можуть оцінити поведінку суб'єкта в контексті цілого. Сім'я стає одиницею аналізу, яка прагне до стабільності (морфостазу або гомеостазу) в умовах мінливого навколишнього середовища [2, с. 101-110].

Таким чином, ми підійшли до ранніх теорій систем, серед пріоритетних інтересів яких знаходилися перш за все параметри системи і можливість зберігати їх незмінними при впливі навколишнього середовища – тобто збереження рівноваги (гомеостазу або морфостазу). Варто зазначити, що гомеостаз кваліфікується як прагнення системи до стабільності або стійкого становища; поняттям, близьким до гомеостазу, є морфостаз як здатність системи зберігати свою структуру в мінливих умовах [6, с. 32].

Концепція гомеостазу передбачає існування заданого ідеального стану, у порівнянні з яким актуальний стан являє собою, як правило, погіршений варіант. Гомеостаз забезпечується зворотнім зв'язком, який кваліфікується як кругове повідомлення в сімейній системі і може розгортатися в рамках негативного зворотного зв'язку, тобто будь-яке відхилення від стану рівноваги реєструється та ініціює регулюючу певну дію у відповідь, яка повертає цей параметр до вихідного значення (напр., батьки намагаються домогтися бажаної поведінки дитини за допомогою покарань). Проте позитивний зворотний зв'язок кваліфікується як дія у відповідь на відхилення від заданого ідеального стану, але така, яка відхиляє систему від стану рівноваги ще далі, в напрямку ескалації (напр., чоловік б'є дружину, дружина дає йому здачі, той б'є ще сильніше тощо) [2, с. 101-110; 6, с. 32-38; 9, с. 21-22].

Потрібно наголосити, що з системного погляду перехід одного або декількох дітей у юнацький вік, особливо старшої дитини – це зворотний зв'язок (кругове посилення в системі), повідомлення про те, що в сімейному житті необхідні якісь зміни, а саме: має відбутися трансформація стосунків між батьками та дітьми, яка б дозволила юнакові чи підлітку посилити власну автономність [9, с. 23].

З огляду на вищезазначене, з одного боку, система прагне зберегти гомеостаз, а з іншого – сім'я має міняти свою структуру, тобто морфогенез (формування і розвиток структур у системі; морфогенез описує поведінку, що сприяє укріпленню системи і дає можливість для зростання, креативності, інновацій

та інших змін), щоб краще пристосуватися до внутрішніх та зовнішніх вимог [7, с. 219-228; 9, с. 22].

Таким чином, терапевтичний підхід до сім'ї як до системи дозволяє концептуалізувати величезну кількість інформації, яка отримується терапевтом під час сімейної сесії, а також слугує фундаментом, на якому планується та здійснюється терапевтична інтервенція. Тому індивідуальна поведінка не розглядається окремо, а аналізується в більш широкому сімейному контексті. Відповідно, проблемна або симптоматична поведінка окремих членів сім'ї вважається результатом сімейних інтеракцій, а не результатом індивідуальної динаміки.

Але в базовому положенні концепції гомеостазу завуальована негативна оцінка реально наявних систем, тобто всі стани таких систем вимагають постійної корекції, тоді в терапії важко буде описати зв'язки в сім'ї з позиції поваги. З системного погляду, ця концепція підштовхує до аналізу двох типів проблем. З одного боку, вона підводить терапевта до того, щоб задавати ідеальний стан ззовні; з іншого боку, самій системі тоді не буде вистачати внутрішніх ресурсів для переходу у нові, непередбачувані, креативні стани. І, врешті, ця концепція надто однобічно приписує системам консервативну тенденцію до інертності. З часом цей концептуальний підхід стали розцінювати як механістичний. Н. Willke з цього приводу зазначав, що механістично-атомістичні образи природи та людини розглядають організми як такі, що не прагнуть до стану рівноваги та гомеостазу, але всупереч другому закону термодинаміки організми, навпаки, виробляють замість ентропії, впорядкованість, а особливе значення теорія живих систем набуває у зв'язку з тим, що за допомогою гіперциклічних, метаболічних та смислоутворюючих процесів системи виробляють "неймовірні" впорядковані стани (негентропію), організуючи комплекси із завданою внутрішньою закономірністю [4, с. 338-344; 7 с. 219-228].

Тимчасом почали з'являтися нові відповіді на питання про те, чи можливі принципово інші форми порядку. Низка теорій у самих різних сферах наукових досліджень зверталися до одного й того ж питання: яким чином і за яких умов системи самоорганізуються, як виникає впорядкованість? Першими в цій низці були теорії природничих наук – дисипативних структур у хімії, синергетики у фізиці, аутопоеза у біології. Системна терапія опинилася серед тих гуманітарних і соціальних наук, які успішно запозичили від вищезгаданих теорій значну частину їх надбання.

Одним із перших дослідників, який відкрив вражаючі феномени у сфері самоорганізації хімічних процесів, був І. Пригожин, який констатував, що при певних умовах динамічні системи з високим ступенем взаємозв'язків між елементами можуть створювати спонтанний порядок, навіть без будь-якого впливу зовнішньої інстанції, яка впорядковує. Вчений встановив, що нові форми організації створюються на основі відхилення від першопочаткового стабільного стану рівноваги при використанні деякої енергії. Для опису цього парадоксу І. Пригожин запропонував поняття "дисипативні структури", що являють собою системи, які здатні зберігати стабільність і власну ідентичність завдяки відкритості зовнішнім впливам та постійній мінливості. При певних станах, відхиляючись від точки рівноваги, система може волею випадку переступити критичну рису, через яку вона вже не здатна повернутися назад, до попереднього стану, проте може розвиватися в новому непередбачуваному напрямі [3, 74-86; 5, с. 132-138].

Варто нагадати, що синергетика хоч і виникла та розвивалася на основі вивчення самоорганізації в досить простих відкритих, нелінійних системах (фізичних, біологічних), проте психосинергетика першопочатково була пов'язана з метасистемами (складними, сумісними). Тому, орієнтуючись на загальні закони і принципи самоорганізації, психосинергетика вийшла за межі розуміння і сутності цих законів та принципів, що склалися в традиційній синергетиці, і гносеологічного та онтологічного кола психологічних проблем, що поставило в центр дослідження проблеми становлення сімейної системи, що самоорганізується. Такий погляд на сімейну систему дозволяє сформувати нові уявлення про механізми її розвитку, становлення, деформації, розпаду тощо [2, с. 101-110; 7, с. 219-228]. Але, як зауважує Є. Режабек, термін "самоорганізувальна система" стає безглуздим, якщо система не перебуває в стані взаємодії з іншими системами або підсистемами. Заслуга синергетики якраз у тому, що вона в змозі пояснити, чому сильно неврівноважена система здатна витримати потужні впливи, що надходять ззовні. Оскільки спосіб налагоджування зовнішніх відносин для системи є вирішальним, синергетика виходить із уявлення, що її поведінка визначається функціональними зв'язками із середовищем і, як підкреслює Є. Режабек, склад та структура системи повинні відповідати складності умов її існування [6, с. 21].

Також варто зауважити, що складні системи майже завжди далекі від стану "рівноваги", в них часто відбуваються зміни, що порушують баланс між внутрішніми силами, якими обумовлена структура системи, та зовнішніми, що впливають на неї. Коли таке відбувається, виникають неочікувані процеси, які або призводять до зміни структури системи і примушують її розвиватися, або сприяють регресивним змінам. Це пояснюється тим, що здатність перебування систем у стійких та нестійких стаціонарних станах (причому один і той самий стан за одних умов може бути стійким, а за інших нестійким) створює феномен складної та різноманітної поведінки, тобто гіперстійка система нездатна до розвитку, а розвиватися можуть тільки ті системи, які на певний час стають нестійкими (переходять у новий стан)

під впливом відповідних чинників, і саме нестійкі стаціонарні стани характеризують моменти змін у системі [3, с. 80-83; 4, с. 341; 6, с. 21; 10, с. 347-356].

Отже, в системах з високим ступенем нестабільності імовірність розвитку процесів коливається навколо цифри 50%, і передбачити, в який саме стан перейде система, неможливо, в таких випадках говорять про "біфуркацію". Аналізуючи складну систему в термінах синергетики, потрібно відмітити влучність дефініції "біфуркація" (від лат. "bi" – подвійний, "furca" – розвилка; "bifurcus" – роздвоєний) – набуття нової якості в русі динамічної системи навіть при малій зміні одного або декількох її параметрів [1, с. 401; 137, с. 338; 7, с. 219-228]. У сучасній науковій термінології вона слугує назвою фундаментальної особливості поведінки складних систем в умовах, що підлягають впливам; тому знання основних біфуркацій дозволяє суттєво полегшити дослідження конкретних систем, передбачити параметри нових рухів, що виникають у моменти переходу з одного стану в інший, оцінити в просторі параметрів ділянки їх існування, перетину, стійкості тощо [5, с. 132-138; 8, с. 26-42].

Вказані вище теоретичні думки підтверджують ті тенденції системної терапії, в яких бесіда розглядається не стільки як спосіб "пропрацювати проблеми", скільки як "провокація", чинник, що спонукає для вирішення проблем. Крім того, психотерапевтичні інтервенції спрямовані швидше на руйнування образів, що існують, відводячи їх якнайдалі від стану рівноваги, ніж на укріплення цих образів. Контролювати такі стани неможливо, оскільки система самостійно буде шукати новий атрактор, який найкращим чином відповідає її теперішньому стану. Таким чином, виникає щось нове, але чим буде це нове, контролю терапевта не підкоряється.

Значить динаміку "хаосу" та "самоорганізації", яку досліджує синергетика, відображає терапевтичний досвід: під впливом змін навколишніх умов (бесіди) сімейна система може перейти в новий якісний стан або знайти нову модель взаємин. Взаємозв'язки між зміною умов навколишнього середовища і станами системи нелінійні, тобто принцип суворої каузальності тут не спрацьовує, оскільки малі причини можуть викликати великі наслідки та навпаки.

Для психотерапії це означає, що розуміння хаотичних процесів може бути використано для виведення системи з незадовільного стану впорядкованості в будь-який інший функціональний стан.

Разом з тим слід зазначити, що системна парадигма в жодному разі не принижує інші моделі, що існують. Ми можемо дізнатися багато нового і корисного, вивчаючи теорії розвитку людини і такі орієнтовані на індивідуальність моделі, як психоаналітична, поведінкова, гуманістична, когнітивна тощо. Насправді всебічно освічений терапевт тільки виграє, якщо буде володіти знаннями в цих галузях. Проте системний підхід пропонує унікальний спосіб осмислення поведінки, оскільки терапевти переходять з індивідуального рівня аналізу на рівень сім'ї, але найголовніше – це спосіб мислення, ніж логічно послідовна стандартизована теорія. Сильний бік теорії систем – те, що вона дозволяє розглядати суб'єкта в сімейному контексті і звертати увагу на те, як члени сім'ї взаємодіють один з одним. Таким чином, теорія систем відкриває нові можливості для оцінки та психотерапевтичних інтервенцій.

Література:

1. Большая советская энциклопедия / ред. сост. А. М. Прохорова, Н. К. Байбакова, В. Х. Василенка, Б. Г. Гафурова]. – 3-е изд., обн. – М. : Советская энциклопедия, 1970. – Т. 3 – 401 с.
2. Ключко В. Е. Психосинергетика: настоящее и будущее психологии / В. Е. Ключко // Материалы науч.-практ. конф. ["Человек в психологии: ориентиры исследований в новом столетии"], (Караганда, 20 апреля 2001 года). – Карту, 2001. – № 4. – С. 101-110.
3. Курганский А. В. Математическое моделирование движений: синергетический и когнитивистский подходы / А. В. Курганский // Вопросы психологии. – 1999. – № 4. – С. 74- 86.
4. Митина О. В. Синергетическая модель динамики политического сознания / О. В. Митина, В. П. Петренко // Синергетика и психология. Методологические вопросы. – 1999. – № 1. – С. 338-344.
5. Поддубный Н. В. Циклические процессы в человеке как самоорганизующейся системе и золотая пропорция / Н. В. Поддубный // Мир психологии. – 2002. – № 3. – С. 132-138.
6. Режабек Е. Я. Становление понятия организации. Очерки развития философских и естественнонаучных представлений / Е. Я. Режабек. – Ростов-на-Дону: Ростовский ун-тет, 1991. – 136 с.
7. Сімак А. А. Біфуркаційна модель аксіологічних конструктів особистості // Психологія особистості. Науковий журнал. – Івано-Франківськ: "Гостинець", 2011. – Вип. 1 (2). – С. 219-228.
8. Стюарт И. Тайны катастрофы / Стюарт И.; пер. с фран. Г. Е. Гусятинской / [под. ред. А. В. Чернавского]. – М. : Мир, 1987. – 76 с.
9. Уорден М. Семейная психотерапия. Диагностика, техники, секреты мастерства / М. Уорден – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. – 309 с.
10. Haken H. Theoretical model of phase transitions in human hand movements / H. Haken, J. Kelso, A. Bunz // Biol. Cybern. – 1985. – Vol. 51. – P. 347-356.